

Gyermekvédelem a kora szocialista Magyarországon a társadalmi nemű és etnikai különbségek tükrében

József és Lajos, Seres Márta 13 és 17 éves fia 1953 nyarán került állami gondozásba.¹ Bár az első ötéves terv közepén járt az ország, és a nők munkavállalási lehetőségei az iparfejlesztés következtében megnöttek, Seres Márta mégis alkalmi napszamos munkából élt Budapesten. Férje nem lévén, egyedüli eltartója volt gyerekeinek és 68 éves édesanyjának, aki együtt élt a háromtagú családdal. Az ötvenes évek elejének Magyarországon nem ő volt az egyetlen, aki a megélhetésért küszködött. 1951-ben ismét bevezették a jegyrendszert, és a keresőlakosság egynegyede a létminimum alatt élt (Romsics 1999: 280). Seres Márta jövedelme annyira alacsony volt, hogy „a gyermekek a legnagyobb nyomorúságnak [voltak] kitéve”, és nem maradhattak tovább otthon (Fővárosi Tegyesz, III. 50047/1953.). A gyámhatóság határozata szerint anyagi források híján az anya „gyermekreit tartani képtelen” volt, így a két fiú a Fővárosi Gyermekvédő Intézet gondozásába került.² 1955-ben József és Lajos gondozási státuszának felülvizsgálatakor új határozatot hozott a gyámhatóság. Az új határozat, bár szükségesnek találta a két fiú gondozásban való megtartását, édesanyjukat már nem szegény egyedülálló anyának, hanem „munkaképes szülőnek” találta, akinek gyermekei nem lehetnek *anyagi* okból állami gondozásban. Helyette *erkölcsi* okra változott a gyermekek gondozási státusza, és az anya a gondozási költségek egy részét köteles volt megtéríteni.³

1 A cikkben szereplő neveket és személyes adatokat adatvédelmi okokból megváltoztattam.

2 Az állami gondozásban levő gyermekek családi helyzetét a gyámhatóság rendszeresen felülvizsgálta. Amennyiben a hatóság a szülő, illetve eltartó körülményeiben olyan fokú javulást állapított meg, hogy a gyermek hazakerülhetett, megszüntette az állami gondozást. Más esetben kötelezte a szülőt, illetve eltartót, hogy hozzájáruljon az állami nevelés költségeihez.

3 Az ötvenes évek elejéig hatályos 2000/1925. N.M.M. a m. kir. állami gyermekmenhelybe való felvétel módjának stb. szabályozásáról kiadott rendelete alapján (MRT 1925: 669–673) a gondozásba vétel feltétele az anyagi vagy erkölcsi elhagyottság megállapítása volt. A 2. §. kimondta, hogy „anyagi elhagyottság alapján elhagyottnak kell nyilvánítani azt a tizenötödik életévét meg nem haladott vagyontalan gyermeket, akinek már, mint ismeretlen eredetű talált gyermeknek, akár egyéb okból eltartásra és nevelésre köteles és erre képes hozzátartozói nincsenek, és akinek eltartásáról és neveléséről rokonok vagy jötevők, továbbá jótékony intézetek vagy egyesületek nem gondoskodnak. A 3. §. szerint pedig „erkölcsi elhagyottság alapján, anyagi helyzetére tekintet nélkül, elhagyottnak kell nyilvánítani azt a tizenötödik életévét meg nem haladott gyermeket, akit nevelésének elhanyagolása vagy környezetének káros behatása erkölcsi romlás veszélyének tesz ki, vagy aki az előbb megjelölt okokból, vagy hajlamai következtében züllésnek indult, kivéve, ha javítónevelését a bíróság elrendelte”.

A gyámhatóság döntését azonban nem a család anyagi helyzetében bekövetkezett jelentős javulás változtatta meg.⁴ Sokkal fontosabb szempontot képviselt az ötvenes évek elején végbement szociálpolitikai átalakulás. Alapvető változást jelentett, hogy az új iparosítási politika keretében, melyben a munkavállalás és a produktív munkavégzés központi helyet foglalt el, a jóléti juttatások elsősorban az állami szektor munkavállalóinak nyújtottak támogatást. 1953–1954-ben a gyermekvédelmet szabályzó rendelkezések is fontos átalakuláson mentek keresztül. Az állami gondozásba vétel feltételeinek megújulása következtében az anyagi rászorultság jelentése leszűkült, ezért többé nem volt lehetséges az ingyenes állami gondozásba vételen keresztül olyan családok támogatása, ahol a szülő vagy eltartó „munkaképesnek” bizonyult.

Az állami gondozásba vétel, a gyermekek nevelőszülőkhöz vagy gyermekotthonba utalása a jóléti rendszernek és a szociális munkának egy olyan szegmense, amelyet nemritkán a szakirodalom is a végletesen ábrázol: az árva, illetve a szülői gondoskodást hiányoló gyermekek megmentésén fáradozó nevelők és otthonok képével éles ellentétben áll többek közt a cigány gyermekek átmeneti és tartós nevelésben való felülreprezentáltsága kapcsán tetten érhető gyermekotthon- és intézményellenesség. Az ötvenes évek első felének magyar gyermekvédelmét a szakma – ahogy a korszakot magát a történetírás is még sokszor – a sztálinista terror nehéz és „sötét” korszakaként jellemzi. Cikkemben arra teszek kísérletet, hogy a gyermekvédelmi gondoskodásba kerülést megelőző folyamat elemzésén keresztül – melynek során „a gyermek legfőbb érdekében” nemcsak a szülő vagy a gyermek jogi képviselője és a gyermekvédelem különböző intézményeinek munkatársai, hanem akár a szakmán belül is egymásnak ellentmondó vélemények csaphatnak össze – árnyaltabb képet adjak az államszocializmus 1956 előtti éveiről.

Az ötvenes évek első felének gyermekvédelem-története rávilágít arra, hogy nem csak az 1961-es párthatározatot követően, hanem az ország egyes régióiban már az államszocializmus kezdetétől fogva rendszeresen napirendre került a „cigánykérdés”. Szabolcs-Szatmár megye a negyvenes évek gyakorlatát folytatva intenzíven foglalkozott a „cigányok helyzetével”, és ezen belül kimondottan is a felmerülő kérdések szociálpolitikai – köztük gyermekvédelmi – szempontjaival.⁵ Elemzésem során különös figyelmet szentelek annak, hogyan alakították a szociálpolitika és a gyermekvédelem terén dolgozók társadalmi nemi különbségekre és a cigányságra vonatkozó elképzelései a kora ötvenes évek állami gondozásba vételének gyakorlatát. A két szempont keresztmetszetén keresztül láthatóvá válik, hogy a negyvenes évek végén és az ötvenes évek legelején a roma származású anyákat és szegény családokat is igyekeztek támogatni a gyermekvédelmi esetkezelők.⁶ Ugyanakkor a produktív munka fontosságát tükröző szociálpolitikai átalakulás és ennek kapcsán a gondozásba vétel feltételrendszerének megváltozása a roma származású anyák és szülők megítélésében megerősítette a cigányellenességet.

4 Erre utal a gondozás megszüntetéséről 1956 februárjában hozott döntés indoklása is. Az édesanya őket négy hónappal korábban „a nevelőszülőtől engedély nélkül, erőszakkal hazavitte”, és kijelentette, hogy gyermekei eltartásáról saját maga gondoskodik. Ugyan továbbra is alkalmi munkát végzett, a gyermekek eltartásához hozzájárult a gyermekek nagymamája, valamint rokonsága. A család anyagi helyzetét jól jellemzi, hogy „tekintettel a gyermekek szociális helyzetére”, a községi tanács javasolta, hogy „a gyermekeknek levő ruhát hagyják meg, mert a gyermekeknek csupán azon ruhájuk van meg, amivel az intézetből hazajöttek”.

5 Ennek forrásanyaga: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Egészségügyi Osztálya Szociálpolitikai Csoportjának iratai, SZSZBML XXIII. 23. b. 2–9. és 12. doboz (Nagy 2010).

6 Az állami gondozásba vétel folyamatában részt vevő gyermekvédelmi dolgozókat értem esetkezelők alatt, a védőnőktől a különböző szintű tanácsok egészségügyi és oktatási osztályának munkatársaiig, illetve a gyámhatósági dolgozóikig.

A megváltozott szociálpolitika – és ennek folyamánként megváltozott gyermekvédelmi politika – első előjeleit már tartalmazta a Belügyminisztérium által 1953-ban a tanácsok szociálpolitikai állandó bizottságai és a gyermek- és felnőttvédelem terén dolgozók részére készített *Útmutató* (BK 1953. január 11.: 1–8). Felszólította többek között a tanács munkatársait, hogy kísérjék figyelemmel azokat a családokat, ahonnan a szülő vagy eltartó „alkalmi munkaképtelensége” miatt került gyermek állami gondozásba. Azon a feltételezésen alapult ez az utasítás, hogy a szocialista tervgazdaság minden munkaképes szülőnek lehetőséget nyújt arra, hogy munkáján keresztül eltartsa gyermekét. 1954-ben pedig a Minisztertanács rendelete, illetve az Oktatásügyi Minisztérium utasításai teljesen átalakították az állami gondozásba vétel feltételrendszerét.⁷ Az új rendelkezések szerint csak olyan gyermek minősülhetett anyagi okból veszélyeztetettnek, akinek nem éltek, illetve ismeretlen helyen tartózkodtak a szülei/eltartói, vagy munkaképtelenségük miatt nem tudtak gyermekük eltartásáról és neveléséről gondoskodni. Munkaképes szülők gyermekeit tehát a gyámhatóság a továbbiakban anyagi okból állami gondozásba nem vehette.⁸

A megváltozott gyermekvédelmi rendelkezések közvetlen hatásaként jelentősen csökkent az ötvenes évek elején az állami gondozásba bekerülő gyermekek száma. 1952 és 1954 közt évente közel 1000 fővel kevesebb gyermeket vett gondozásba például a Fővárosi Gyermekvédő Intézet.⁹ Míg 1953-ban 447 bekerülést jegyzett Szabolcs-Szatmár megye gyámhatósága, egy évvel később ez a szám majdnem a felére csökkent. Az új gyermekvédelmi szabályozás súlyos következményekkel járt az ötvenes évek elején nehéz anyagi körülmények közt élő családok számára. A gondozásba vétel leszűkült keretei különösen rosszul érintették az iparosítás központjaitól távol élőket, mint például a hét gyermekét egy Szabolcs-Szatmár megyei kis településen nevelő Kovács családot is. 1951-ben, amikor a járási gyámhatóság kilenc- és tízéves lányuk állami gondozásba vételéről először döntött, még a községi tanács végrehajtó bizottsága által becsatolt vagyoni bizonyítványt tartotta mérvadónak. Ennek alapján az apát, aki foglalkozása szerint kerékgyártó és „munkaképes” volt ugyan, „anyagi helyzete” alapján úgy ítélte meg, hogy „gyermekeit tartani képtelen” (Nyíregyházi Tegyesz, 18–19/1951). A járási tanács leírása szerint „a szülők vagyontalanok, egy lakóházon kívül egyebük nincs [...], a legnagyobb nélkülözésben élnek”. A szülők körülményeit figyelembe véve a két lányt anyagi okból tartotta elhagyottnak a gyámhatóság. 1955-ben, amikor megszűnt a gyermekek állami gondozása, a gyámhatóság már azt hangsúlyozta, hogy szüleik „munkaképesek”, és „a gyermekek eltartását biztosítani tudják”. Gondozási lapjuk nem utalt arra, hogy volt-e a szülőknek megfelelő jövedelme. Az új gyámhatósági döntés magyarázataként egyedül az állt, hogy „az apa kerékgyártó mester, ezért az állami gondozást meg kellett szüntetni”. 1954 után tehát a családi környezetükben veszélyeztetettnek minősített gyerme-

7 A kiskorú gyermekek tartásának és nevelésének biztosításáról, valamint az állami gondozásba vétel feltételeiről szóló 51/1954. (VIII. 6.) M. T. sz. rendelet, TK 1954: 2 (51): 529–531; a gyámügyi eljárás szabályozásáról szóló 955–84/1954 O. M. sz. utasítás, TK 1954: 2 (78): 909–924; valamint a gyámügyi eljárás szabályozásáról szóló 955–84/1954 O. M. sz. utasítás végrehajtásának egyes kérdéseiről szóló 14/1955 O. M. sz. utasítás, TK 1955: 3 (9): 90–93.

8 A kiskorúak anyagi rászorultsága és veszélyeztetettsége kérdésében az elsőfokú hatóság szerepét 1951-től a járási, a városi és városi kerületi tanács gyámhatósága töltötte be. A másodfokú gyámhatóság a megyei és a Budapest városi tanácshoz tartozott.

9 Míg 1949-ben 3444, 1950-ben 5223, 1951-ben 3514, és 1952-ben 4420 gyermek került állami gondozásba a Fővárosi Gyermekvédő Intézeten keresztül, addig 1953-ban 3533, 1954-ben 2806 volt a bekerültek száma. (Budapest Főváros Önkormányzatának Módszertani Gyermekvédelmi Szakszolgálatának irattára adatai. Az adatokért külön köszönettel tartozom Temesi Balásznak.)

keket csak a szülő vagy eltartó munkaképtelensége esetén vette a gyámhatóság anyagi okból, és ennek megfelelően térítésmentesen, állami gondozásba. Ez gyakorlatilag a betegség miatt munkaképtelen szülők gyermekeit jelentette, ugyanakkor a munkaképes, ám mégis munka nélkül levők gyermekeit kizárta. Ide tartozott többek közt sok roma származású szülő is, aki a hatvanas évekig, amikor megkezdődött a (szakképzetlen) cigány férfiak ipari munkásként való nagyarányú foglalkoztatása, főként időszaki, illetve szezonális mezőgazdasági munkából – és csak rendkívül szerény körülmények között – tudta magát fenntartani. Azoknak a családoknak a veszélyeztetett gyermekei, ahol a szülők az iparban nem tudtak elhelyezkedni, illetve az állami támogatást nem élvező mezőgazdaság területén dolgoztak, nem minősülhettek anyagilag, csak erkölcsileg veszélyeztetettnek. A Seres, a Kovács és sok további olyan gyermek esete, akinek gondozási státusza 1953 után megszűnt vagy anyagi veszélyeztetettségéről erkölcsi veszélyeztetettségre módosult, azt igazolja, hogy a szociálpolitika ötvenes évek elején bevezetett új rendszerében a munkanélküliség erkölcsstelennek és a munkanélküli támogatásra méltatlannak bizonyult.

A jelen kutatás alapját képező közel 400, 1949 és 1956 közt állami gondozásba vett gyermek gondozási anyaga arra utal, hogy a gondozásba kerülés leggyakoribb oka a fizetett és a nem fizetett gondoskodó munka közti feszültség volt, ami az anyák, ezen belül legfőképpen a gyermeküket egyedül nevelő nők esetében volt fontos.¹⁰ Ezt a feszültséget az okozta, hogy a nőknek az ötvenes évek elején megkezdődött nagyarányú fizetett munkába állítása nem járt együtt a nem fizetett gondoskodó munka megfelelő társadalmasításával (Zimmermann 2010). A munkába járó anyák életét különösen megnehezítette a bölcsődék és óvodák egyetlen eloszlása és alacsony száma (Bicskei 2006). A KSH 1952-es titkos *Egészségügyi és kultúrstatistikai jelentése* szerint országosan közel 380 000 0–14 éves korú gyermek anyja volt állandó alkalmazásban 1952 decemberében (KSH 1952: 1). Ugyanakkor ezeknek a gyermekeknek 60%-át helyhiány miatt nem vették fel gyermekgondozási intézménybe. A dolgozó anyák 3 éven aluli gyermekeinek esetében ez az arányszám sokkal magasabb – 85% – volt, ami azt jelentette, hogy mintegy 77 000 gyermek nem részesült bölcsődei, illetve csecsemőotthoni gondozásban. Az állandó bölcsődei férőhelyek számát 1954 végére 20 000-re tervezték emelni, ám a dolgozó anyák 0–3 éves korú gyermekeinek ennek ellenére is csak egyötödét lehet majd bölcsődében elhelyezni, ismerte el a jelentés. Az általános iskolai napközi otthonokban Budapesten az összes tanulónak csupán 11%-a volt 1952-ben elhelyezhető. Vidéken ugyanakkor a napközi otthonok még csak a szervezési fázisban voltak. Az Oktatásügyi Minisztérium tájékoztatója szerint az 1953–1954-es tanév végén 41 877 általános iskolai tanuló járt az országban napközibe, ami az összes tanulónak mindössze 3,5%-át jelentette (Oktatásügyi Minisztérium 1954: 17). Főként vidéken volt akut a helyhiány. A nyári mezőgazdasági munkák idejére megnyitott idénybölcsődékben és idény-napköziotthonokban 1952-ben például a mezőgazdasági lakosság 0–6 éves gyermekeinek csak 8%-a, a 0–3 éves gyermekeinek azonban mindössze 1%-a részesült gondozásban.

Az 1952-es statisztikai jelentés arról számolt be, hogy a csecsemő- és gyermekotthonok nem megfelelő száma következtében „a szülők ideiglenes nehézségek miatt, mint például lakáshiány vagy keresésképtelenség, a gyermeket az Állami Gyermekvédő Otthon gondozásá-

10 A kutatás 2006 és 2010 közt történt. Jelen cikk a gyermekvédelem 1949–1956 közötti rendelkezései mellett Budapest Főváros Önkormányzatának Módszertani Gyermekvédelmi Szakszolgálat, a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Gyermekvédő Intézet és Gyermekotthon és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Területi Gyermekvédelmi Központja irattárainak, illetve a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár anyagára támaszkodik.

ba kénytelenek adni” (KSH 1952: 2). A jelentés továbbá hozzátette, hogy ez évben az állami gondozásba vett gyermekek zömét is a szülőknek ezen nehézségei miatt felvett gyermekek alkották (KSH 1952: 14). A KSH 1950. évi adatai szerint a gyermekvédő intézetek által gondozottak száma 1949-ben 25 940, 1950-ben 24 356 fő volt (KSH 1951: 1). Ez 1949-ben a 0–14 éves korosztály 1,1%-ának felelt meg. A gondozásba adottak számát 1952-ben magasabbnak jósolták az 1938. évinél. A KSH 1955. évi szigorúan titkos jelentésének gyermekvédelemre vonatkozó adatai szerint pedig a 6020 állami gondozásba vett gyermeknek közel egyharmada került anyagi ok miatt gondozásba. A jelentés azt is elismerte, hogy „az anyagi okból történő állami gondozásba vétel megszigorítása miatt számos indokolt kérelmet utasítanak el a gyámhatóságok” (KSH 1956: 1).

A fenti körülmények eredményeképpen igen nehéz helyzetben voltak az egyszülős háztartások, melyek főként egyedülálló nők által vezetett háztartásokat jelentettek. Ezek 1949-ben a háztartások 13%-át tették ki (Andorka és Harcsa 1999: 45). Lynne Haney az államszocializmus szociálpolitikájáról szóló monográfiájában kiemeli az egyedülálló anyaság ötvenes évek eleji nehézségeit (Haney 2002: 76–85). Ugyan az „egyedülállóság” gyakran csak átmeneti ideig tartott, mégis ebben az időszakban különösen nagy megpróbáltatást jelentett a családi támogatóháló részbeni hiánya mellett integrálódni a munka világába. Mivel a legtöbb egyedülálló anya fiatal volt, alacsony képzettséggel és kevés munkatapasztalattal rendelkezett, így általában csak kevésbé jól fizetett állásokhoz jutottak hozzá. Olyan vállalatoknál kaptak általában állást, melyek a szerény fizetésen kívül minimális mértékben biztosítottak további juttatásokat dolgozóiknak, ezért a megfelelő lakáshoz és gyermekgondozási intézményhez való hozzáférési esélyük is alacsonyabb volt a házas dolgozó nőkénel és férfiakénál. Ráadásul egyedülállóként csak a saját rokoni vagy baráti kötelekeiken keresztül kaphattak a háztartási munkához vagy gyermekneveléshez további segítséget. Ezt a nehézséget igazolja az 1955. évi KSH-beszámoló is, amikor kiemeli, hogy „anyagi okból többnyire leányanyák, különélő szülők, egyedülálló dolgozó nők gyermekei vagy teljesen árva, elhagyott gyermekek [lettek] állami gondozottak” (KSH 1956: 2).

Azoknak a többségükben egyedülálló anyáknak, akik nem tudtak megoldást találni a gyermeknevelés és a munka összeegyeztetésére, a tanácsok legtöbbször csak a gyámhatóság megkeresésével és a gyermekvédelem intézményrendszerére támaszkodva tudtak segíteni. Az anyagi okból való gondozásba vételt gyakran használták egyedülálló anyák megsegítésére, akiknek így lehetőségük nyílt az álláskeresésre. A gondozásba vétel ideje az ilyen esetekben általában nem haladta meg az egy évet. A KSH a Fővárosi Gyermekvédő Intézetbe 1952. január és szeptember közt felvett gyermekekről például megállapította, hogy ezek egyharmadát „ezen idő alatt szülei már vissza is kérték” (KSH 1952: 14). A negyvenes évek végén és az ötvenes évek legelején a községi tanácsok egészségügyi (1954 után oktatási) osztályának és szociálpolitikai állandó bizottságának tagjai, akik a helyi közösség gyermekvédelmi ügyeivel kapcsolatosan a járási, illetve a városi szinten működő gyámhatóságoknak gondozásba vételre vonatkozóan javaslatot tettek, általában támogatóan nyilatkoztak a gyermeküket egyedül nevelő anyákkal kapcsolatosan. 1952-ben például egy Szabolcs-Szatmár megyei község tanácsának egészségügyi és szociális állandó bizottsága egy özvegy anya két tízéves lányát javasolta gondozásba vételre anyagi okok miatt. Véleményük szerint az anya, aki teljesen vagyontalan volt, „gyenge egészsége, de különösen a gyermekek miatt dolgozni nem tud[ott], így kellően tartani és nevelni nem tud[t]a őket” (Nyíregyházi Tegyesz, 842–843/1952). Javasolták továbbá, hogy „az anyának ne kelljen fizetnie, mert vagyontalan, és kereste nincs, fizetőköteles hozzátartozói nincsenek”.

A gondozásba vett gyermekek anyagából az is kiderül, hogy az ötvenes évek elejéig az anyák munkába állását a tanácsi esetkezelők, köztük a gyámhatósági döntéshozók is, sajnálatos tényként és többnyire a szegénység szükségszerű, ám szerencsétlen velejárójaként kezelték. Gyakran fejezték ki aggodalmukat azzal kapcsolatban, hogy az anyák fizetett munkában eltöltött ideje a gyermeknevelés kárára ment, mivel ezalatt nem tudták gyermeküket „kellően ellátni”, „fegyelmezni”, és a gyermekek a szülői felügyelet hiányában „csavarogtak és kisebb lopásokat követtek el”. Az állami gondozásba vételt többnyire ezeknek az anyáknak a nehéz helyzete iránti megértés motiválta, akik „nagyon rendesen nevel[ték] gyermeküket”, „neki mindent megad[t]ak, ami tőlük tel[t]”, ám „elfoglaltságuk miatt” nem tudtak „kellő felügyeletet tartani” felettük (Fővárosi Tegyesz, III. 36658/1950). Sokak esetében, mint például egy gyári munkásként dolgozó anya esetében is, 1949-ben úgy látták, hogy „elfoglaltsága folytán” gyermeke „gondozására nem képes” (Fővárosi Tegyesz, III. 33849/1949). Máskor maguk az anyák fordultak a tanácshoz, és kérelmezték gyermekük intézeti felvételét, mint annak a tizenkét éves iskolakerülő fiúnak az édesanyja is a fővárosban, akiről az ifjúság-gondozó megállapította, hogy „gyermekére kellő felügyeletet nem tud[ott] gyakorolni, mert munkában [volt] elfoglalva” (Fővárosi Tegyesz, III. 40021/1950). Az esetkezelők véleményéből kiderül, hogy hangsúlyt fektettek az anyák gyermeknevelési feladatára és a reprodukív munka terén levő felelősségére, és úgy látták, hogy ezt hátráltatta a nőknek a produktív munka terén széles körben megjelent kötelezettsége.

A tanácsi, illetve a gyámhatósági esetkezelőknek az anyák és főként a gyermeküket egyedül nevelők anyagi nehézségei iránti megértése az 1953–1954 előtti években a roma származású anyákra is kiterjedt.¹¹ Gyakran használták az ingyenes állami gondozásba vétel lehetőségét anyagi okokra hivatkozva, hogy ezzel segítsenek a minimális jövedelemmel rendelkező cigány családokon. 1949-ben Szabolcs-Szatmár megyében, amikor egy 1945-ben fogságban meghalt cigány származású apa „elmevyenge” gyermeke anyagi okból állami gondozásba került, a gyermekvédő intézet igazgatója kiemelte, hogy „az özvegy anya piaci árusként keresi kenyerét, [...] a gyerek gondozása teljesen lekötne, és nem tudná megkeresni az ellátásához szükséges összeget” (Nyíregyházi Tegyesz, 40/1949). Egy „házasságon kívül született” roma származású gyermek veszélyeztetettsége esetében pedig a községi Népjóléti Bizottság leírása szerint a szülők vagyontalanok voltak, „a gyerekről az anya gondoskodott, akinek havi kereste, kb. 50 forint, saját létfenntartására is elégtelen, miért is gyermekét önfenntartásának veszélyeztetése nélkül eltartani nem képes” (Nyíregyházi Tegyesz, 2121/1949). Számos Szabolcs-Szatmár megyei 1953–1954 előtti anyagi veszélyeztetettségi eset tanúskodik arról, hogy a gyámhatóság bírálatakor figyelembe vette a roma származású anyák foglalkoztatási bizonytalanságát és az ezzel együtt járó anyagi nehézségeket. Indoklásaikban kiemelték az anyák „bizonytalan napszámkeresését” vagy alkalmi munkával szerzett „csekély keresetét”, mely „oly kevés, hogy mag[ukat] sem képes[ek] eltartani” (Nyíregyházi Tegyesz, 2368/1950; 466/1950). A vagyontalan és gyermekük ellátásáról és neveléséről gondoskodni képes hozzátartozókkal nem rendelkező roma származású anyák rossz munkavállalási lehetősége elegendő indoknak számított ezeknek a gyermekeknek anyagi okból való gondozásba vételére. Egy özvegy roma származású anya esetében, aki 1948-ban kérelmezte két gyermeke

11 A magyar romakutatás irányvonalát követve a cikkben a „roma” és „cigány” elnevezést egyaránt használom. Azokat a gyermekeket és szülőket tekintettem roma/cigány származásúnak, akiknek esetében a gyermekek gondozási anyagában erre nézve konkrét utalást találtam.

intézeti felvételét, „mert további eltartásukról nem bírt gondoskodni”, az akkor készült jegyzőkönyv például úgy fogalmazott, hogy zenész férje halála után „a legnagyobb nélkülözés és szegény anyagiakkal maradt” (Nyíregyházi Tegyesz, 547/1951). Egy másik 1952-ből származó esetben a helyi egészségvédelmi kör és a védőnő hívta fel a figyelmet egy hat hónapos csecsemő veszélyeztetettségére, mivel az anyának „hiányos táplálkozása miatt” nem volt elegendő teje, és „csecsemőjének nem tudott mit enni adni” (Nyíregyházi Tegyesz, 1814/1952). A járási tanács a gyermek gondozásba vételét anyagi okból kérelmezte, és indoklásában hozzátette, hogy az anya „még két kiskorúról köteles gondoskodni”, akiket „rossz anyagi helyzete” miatt „eltartani nem képes”. Egy hasonló alultápláltsági esetben a település vezető orvosa kérte a gyermekvédő intézetet egy tizenöt és egy egy hónapos csecsemő felvételére. Az orvos szerint az anya „szociális és anyagi körülményei nagyon rosszak” voltak, és a gyermekek „nagy veszélynek volt[ak] kitéve, mivel az anya csecsemőjének már három napja nem adott enni” (Nyíregyházi Tegyesz, 864/1952).

A gondozásba vett roma származású gyermekek anyagából az is kiderül, hogy az esetkezelők igyekeztek a házasságon kívül született gyermekek édesanyjának, illetve az egyedülálló roma származású anyáknak segítséget nyújtani. Egy kétgyermekes anya kérelmét, hogy másfél éves lánya gondozásba kerüljön, például azért támogatta a helyi községi tanács, mert az anyának „semmi vagyona nincs, a gyermekek eltartásáról gondoskodni nem tud, így a hétéves gyermeket valahogyan még csak el tudja tartani, de a kisebbet már nem. Nevezett még a mindennapi létfenntartáshoz szükséges élelmet is csak nagy nehezen tudja beszerezni. Ezért javasoljuk a gyermek felvételét” (Nyíregyházi Tegyesz, 866/1951). Egy másik esetben egy fiatal „sármunkás” két és fél éves fiát javasolta a járási tanács anyagi okból gondozásba vételre, mivel az anya „teljesen vagyontalan, és a természetes apa tartózkodási helye ismeretlen [volt], s így a kiskorúnak létfenntartása [nem volt] biztosítva” (Nyíregyházi, Tegyesz 848/1952). 1953–1954-ig sok gyermek került anyagi okból állami gondozásba, amikor a gyámhatóság úgy látta, hogy „a szülők és hozzátartozók nem [voltak] olyan helyzetben, hogy őket saját jövedelmükből gondozhassák” (Nyíregyházi Tegyesz, 997/1950). Ahogyan a nem roma származású családok esetében is, ezzel nem csak a gyermek ellátását igyekeztek biztosítani, hanem lehetőséget adni a szülőknek – ideértve az anyákat is –, hogy munkába álljanak.

A gyermekvédelmi rendelkezések 1953–1954 közti átalakulásának társadalmi nemi és etnikai vetületei

Az utolérő fejlődés iparosításának, az iparban megnyílt munkavállalási lehetőségeknek és ezzel együtt a produktív munkában való részvétel megnövekedett fontosságának következtében átalakult szociálpolitika részeként a gyermekvédelmet szabályzó rendelkezések is lényeges változáson mentek keresztül 1953–1954-ben (Zimmermann 1995).¹² Az anyagi okból való veszélyeztetettség, illetve állami gondozásba vétel feltételei a szülők munkaképességére szűkültek le. Más szóval, az anyagi rászorultság új értelmezést nyert, melybe a munkaképes szülők gyermekei már nem tartoztak bele. Az új gyermekvédelmi rendelkezé-

12 Nem elemzék a gyermekvédelem terén 1949–1956 közt történt minden jelentős változást, csak a cikk témájához szorosan kapcsolódó rendelkezésekre térek ki.

sek hatása az esetkezelések gyakorlatában is jelentkezett. A gondozásba vételi kérelmek elbírálásakor nagyobb hangsúly került mindkét szülő vonatkozásában a produktív munkában való részvételre. Ez az anyák és a „jó anyaság” megítélése tekintetében jelentett a korábbi gyakorlathoz képest változást, mivel a nők nagyarányú munkába állítása és ennek 1953-ig kimondottan erős propagandája következtében a gyermekvédelem különböző szintű képviselői is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a nők munkavállalásának, mint a negyvenes évek végén és az ötvenes évek legelején (Palasik 2005). Míg korábban az esetkezelők indoklásaikban az anyák munkába állását inkább negatív fényben láttatták, és azt a gyermeknevelés és a háztartás ellátását hátráltató tényezőként írták le, addig az 1953–1954 utáni felvételi esetekben már ennek az ellenkezője jelenik meg: a gyermekek lettek a hátráltató tényező, akik az anyák munkába állását megnehezítették vagy fizetett munkájuk megfelelő ellátásában korlátozták. Erre jellemző példa egy 1955-ből származó Szolnok megyei felvétel, ahol a gyámhatóság szerint az állami gondozásba vételre azért volt szükség, mert az egyedülálló anya „nem tud gyermekétől dolgozni és így a gyermek létfenntartása csak állami gondozásba vétel útján volt biztosítható” (Szolnoki Tegyesz, 3599/1955). Egy másik 1954-ből származó esetben pedig, ahol a szülők különváltak, és az apa „a kiskorúról nem gondoskodott”, a döntés indoklása szerint, „mivel rokonok, hozzátartozók nincsenek, akiknél a kiskorú elhelyezhető lenne, a kiskorú anyja gátolva [volt] a munkába való elhelyezkedésben” (Szolnoki Tegyesz, 3153/1954). Ezekből az esetekből látszik, hogy az ötvenes évek első felében a gyermekvédelem töltötte be a nem fizetett gondoskodó munka társadalmisításának hiányosságait. A produktív és reprodukív munka közt ebből a hiányosságból adódó feszültség az egyedülálló anyák helyzetét pedig egyértelműen megnehezítette.

A nők produktív munkában való részvételének hangsúlyosságát mutatja, hogy gyermekük veszélyeztetettsége esetén az anyák munkaképessége döntő hatással volt a gondozásba vétel formájára.¹³ Ezt illusztrálja egy egyedülálló anya esete Szolnok megyéből, akinek gyermeke szintén azért került állami gondozásba, hogy munkát vállalhasson. A gyámhatóság ugyanakkor kötelezte az anyát a gondozási költség egy részének megtérítésére, azzal az indokkal, hogy „nem engedhető meg, hogy munkaképes szülők gyermekét állami gondozásba adva ő maga továbbra is munkanélküli életet folytasson” (Szolnoki Tegyesz, 3926/1956). A hibás nyelvtani szerkezet kiemeli a „munkanélküli élet” kifejezés erőteljességét. Jól érzékelhető a felháborodás és a hatóság elégedetlensége az anyával szemben, aki a produktív munkában való részvétel erkölcsi kötelességének nem tett eleget. Itt már nem csak a munkavállalás elősegítéséről van szó, hanem a munkanélküliség büntetéséről is.

Az anyagi veszélyeztettség mellett az állami gondozásba vétel másik oka az úgynevezett erkölcsi veszélyeztettség volt. Azok a veszélyeztetett gyermekek, akiknek munkaképes szülei voltak, 1954 után már anyagi okból nem, csak erkölcsi okból kerülhettek állami gondozásba, és ahogy a fenti példa mutatja, a szülő nemcsak köteles volt a gondozási költségeket részbeni megtéríteni, hanem erkölcsi megítélés alá is esett.¹⁴ Az esetkezelők nem egyszer húztak egyenlőséget a munkanélküliség és a munkakerülés közé. Ez a nők intenzív munkába állítása következtében erőteljesen vonatkozott az anyákra is. Az 1954 utáni gondozásba vételi esetek azt mutatják, hogy ha egy munkaképesnek talált anyának nem volt fizetett

13 A veszélyeztetettség fogalmát a korábbi elhagyottság kifejezés helyett a gyermekek (kiskorúak) állami gondozásba vételével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 13/1952. (II. 9.) M.T. sz. rendelet vezette be (TRHGY 1952: 135).

14 A kirótt költségtérítést nem minden esetben tudta a gyámhatóság a szülőktől megszerezni. 1954-es adatok szerint Szabolcs-Szatmár megyében csak minden negyedik szülő fizette be a gondozási díjat (Gaal 2007: 53).

munkája, az könnyen vezetett az esetkezelők erkölcsi ítéletéhez, és közrejátszott az anyáról, mint rossz anyáról való kép kialakításában. 1955-ben egy Szabolcs-Szatmár megyei esetben például a gyámhatóság több kifogásolnivalót is talált egy kétgyerekes anya életmódjában, akinek egyéves fia csecsemőkora óta állami gondozásban volt. Felfogását „könnyelműnek” tartotta a gyámhatóság, és úgy látta, hogy gyermekeivel való „nemtörődömsége” miatt „háztartásában a kiskorúaknak sem az eltartása, sem a nevelése nincs biztosítva” (Nyíregyházi Tegyesz, 2471/1954). A felsorolt problémák közt első helyen szerepelt, hogy „bár még fiatal, 27 éves és munkaképes, nem dolgozik, nincs rendes kereső foglalkozása”. Egy másik hasonló esetben egy szüleivel élő, egyedülálló anya egy év körüli lányának állami gondozását kérte a községi tanács, mivel a gyermek „tartását és nevelését” az anyánál és a nagyszülőknél nem látta biztosítottak. Az erkölcsi okból való gondozásba vétel magyarázataként az anya munkanélkülisége állt: „Az anya munkaképes, egészséges, állandó munkája nincs, de a rendszeres munkába nem is akar bekapcsolódni” (Nyíregyházi Tegyesz, 1797/1955). Az 1954 utáni állami gondozásba vétel gyakorlatában olyan gyerekekre alkalmazták az erkölcsi veszélyeztetettség fogalmát, akiknek szülei – gyakorta egyedülálló anyák – munkaképességük ellenére nem rendelkeztek keresőfoglalkozással. Ez a gyakorlat a munkanélküliséget és a nők munkanélküliségét erkölcsi alapon ítélte el.

Ahogy az 1953–1954 előtti, úgy a rendelkezések megváltozása utáni gyakorlat is kiterjedt a roma származású gyermekek gondozásba vételének formájára. Mint a nem roma származású gyermekek esetében, munkaképes cigány szülő gyermeke sem kerülhetett a továbbiakban állami gondozásba anyagi okból. Az 1954 előtt gondozásba vettek felülvizsgálatkor hozott új gyámhatósági döntések jól illusztrálják ezt a folyamatot. Egy kilenctagú roma család egyik gyermekét 1951-ben például a helyi Népjóléti Bizottság véleménye alapján anyagi okból vette gondozásba a gyámhatóság. Indoklásában ekkor még azt emelte ki, hogy „a hozzátartozók nincsenek olyan helyzetben, hogy a kiskorút saját jövedelmükből gondozhassák” (Nyíregyházi Tegyesz, 1138/1951). Az 1953-ban történt felülvizsgálat a két évvel korábban felsorolt tényt megerősítve, továbbra is anyagi okból tartotta fenn az állami gondozást, és kiemelte, hogy a szülőknek „még hét ellátatlan” gyermeke volt. 1955-ben azonban, annak ellenére, hogy időközben „megállapítást nyert, hogy a kiskorú édesanyja elhalt”, az anyagi veszélyeztetettséget erkölcsire módosította a gyámhatóság. Ekkor már az került előtérbe, hogy a napszámos apa „keresőképes volt”. Mivel alkalmi munkából tartotta el a családját, a havi gondozási költséget csak 30 forintban állapította meg a gyámhatóság. A korábban anyagi rászorultságnak számító körülmények 1954 után már erkölcsi veszélyeztetettségnek minősültek. Erre példa egy roma származású csecsemőnek a gondozásba vétele 1955-ben, akinek élete „orvosi vélemény szerint a szülői körben veszélyeztetve volt” (Nyíregyházi Tegyesz, 1921/1955). A szülők nem tudtak enni adni a gyermeknek, mivel az apa „sármunkásként” alkalmi munkából próbálta eltartani hattagú családját. Az állami gondozásba vétel erkölcsi veszélyeztetettség alapján történt, és a gyámhatóság gondozási költséget állapított meg, kikötve azt is, hogyha a szülő nem fizet, azt „közadók módján kell behajtani”.

Mint a nem roma származású anyáknál, úgy a roma származású anyák tekintetében is kiemelt szerepe lett a munkavállalásnak. Egy 1954-es Szolnok megyei esetben a gyámhatóság úgy látta, egy gyermek „léte veszélyben forog”, többek közt azért, mert az anyának nincs kereső foglalkozása. „Az anyának és a kiskorú nagyszüleinek rendes lakása nincsen, nyomorban, nélkülözésben élnek, sem ruházattal, sem élelemmel nem rendelkeznek. Kereseti lehetőség után az anya nem néz, így erkölcsi és gyermekvédelmi szempontból az állami

gondozást igénybe kellett venni” (Szolnoki Tegyesz, 3263/1954). Az esetkezelő megfogalmazásából érezhető, hogy a család szegénységét az anya felelőtlenségének tulajdonítja, amit abból vezet le, hogy az anya nem próbál munkát vállalni.

Mindezek ellenére a roma származású családok és gyermekeik veszélyeztetettségének megítélésében nemcsak a szülők aktuális munkakörülményei játszottak közre. Bár látszatra a nem roma származású családokkal azonos elbírálás alá estek, a gondozásba vétel feltételeinek 1953–1954-ben való átalakulása utáni gyermekvédelmi gyakorlatban érzékelhetőbbé vált a cigányok munkakerülésével kapcsolatos előítéletek megléte. Ezeknek az előítéleteknek a megerősítéséhez hozzájárult a szociálpolitika és ezen belül a gyermekvédelmi rendelkezések ötvenes évek eleji átalakulása. Az átalakulás a produktív munkában való részvétel megnövekedett fontosságát tükrözte. Ugyanakkor, ezáltal lehetőséget teremtett arra is, hogy a roma származású szülők munkanélküliségének okát ne az utoléró fejlődés gyors iparosítása okozta problémákban és a mezőgazdasági lakosságot másodlagos állampolgárként kezelő tervgazdaság visszásságaiban, hanem az egyén személyes felelőtlenségében lássák (Ferge 1986). Ilyen megítélés alá estek mind a roma, mind pedig a nem roma származású munkaképes, ám állandó fizetett munkával nem rendelkező szülők is. A roma származású családok esetében azonban ehhez gyakran kapcsolódott az a feltételezés, hogy a munkakerülés a cigányság veleszületett tulajdonsága.

A megváltozott szociálpolitikai és gyermekvédelmi rendelkezéseket, illetve gyakorlatot kísérő cigányellenességet jól illusztrálja Szabolcs-Szatmár megye egy szegény cigánytelepén 1953-ban történt csecsemőhalál-eset kapcsán az esetet kivizsgáló helyi bizottság és a megyei tanács közti levélváltás (SZSZBML, XXIII. 16. 8031/1953). A cigányokat járványok terjesztőjeként számon tartott – nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában évszázadok óta létező – előítélet alapján a csecsemő halála a bizottságot nem utolsósorban a községet érintő esetleges egészségügyi veszély miatt izgatta (Apor 2009). Ennek megfelelően a helyi tanács és pártszervezet vezetőségén kívül a szociálpolitikai állandó bizottság több tagja és a járási tisztí orvos és szociális előadó is ellátogatott a telepre. A bizottság megállapította, hogy a községtől 300 méterre levő vizenyős területen fekvő telep „a higiénikus követelményeknek nem felel meg”. A telepen rendkívül szegény körülményeket és éhezõ családokat találtak, akik elmondták, hogy hetek óta „valamennyien csak vizet esznek, azzal táplálják magukat, mivel más táplálékuk nincs”. Az egészségügyi csoportvezető helyettes az „éhségvizenyõtől” szenvedő gyerekeket látva felhívta a figyelmet arra, hogy a legyengült szervezetű lakosok miatt a község könnyen „járványgóccá” válhat. A tapasztaltak alapján egyrészt a 16 éven aluli gyermekek állami gondozásba vételét, másrészt „a rászorultak” gyorssegélyezését kérelmezte a bizottság a megyei tanácstól. Mivel „nevezettek teljesen öntudatlanok”, és „hajlamosak az italfogyasztásra”, a segílyt nem a lakosoknak, hanem a tanácshoz kérték utalni, hogy abból élelmiszert vegyenek. A párttitkár hozzátette, hogy „a vásárolt élelmet is csak adagolva adják nekik ki, mert képesek arra, hogy eladják”. Továbbá javasolta a bizottság, hogy a „munkaképes, erőteljes cigányokat a szociálpolitikai állandó bizottság a végrehajtó bizottság segítségével bírja rá, hogy mielőbb visszamenjenek munkára”. Úgy látták, az éhezés oka az, hogy „a munkát nehezen lehet velük megkedveltetni”. A munkába állás „kikényszerítése” céljából azt is kérte a bizottság, hogy „adjanak ki olyan rendelkezést, hogy azoktól, akik eltartásra szorulnak, a munkaképes nőket a községből toloncolják ki illetőségi helyére, továbbá azt, hogy adjon ki a felsőbb szerv egy olyan rendelkezést, hogy a 16 éven felüliek valamennyien

munkára legyenek kényszerítve”¹⁵ A járási tanács már azzal utalta a megyének a kérelmet tovább, hogy „amennyiben lehetőség van, a javasolt 84 ruhátlan *munkakerülőt* gyorssegélyben részesíteni szíveskedjék” (SZSZBML, XXIII. 16. 8035/1953). A megyei tanács válaszából világosan kiderül, hogy a munkára nevelés kérdésében osztotta a bizottság véleményét. Hangsúlyozta, hogy „első és fontos követelmény”, hogy „úgy a férfi, mint a női munkabíró, de rendes kereső foglalkozással nem rendelkező cigány dolgozó” munkalehetőséghez jusson, és munkahelyen történő megjelenésüket biztosítsák” (SZSZBML, XXIII. 16. 8031–6/1953). Az új szociálpolitika jegyében az állami gondozásba vételt és a segély kiutalását azonban éppen a „cigányság munkára nevelése” okán utasította el. Erre vonatkozóan egyértelműen kijelentette, hogy a bizottság felterjesztésében foglaltak „nem célozzák a cigánykérdés végleges megoldását”.¹⁶ A fennálló esetben a megyei tanács véleménye szerint a megoldás a munkába állítás volt: „Elképzelhetetlen, hogy a [...] 84 cigányfőt, ki nem dolgozik, bár munkabíró, és segélyben részesítsük, mert ezzel elősegítenénk egy munkakerülő tömeg kitenyésztését”. Az állami gondozásba vételre vonatkozóan is hasonló volt a megye álláspontja. Felhívta a bizottság figyelmét az új gyermekvédelmi szabályozásra, miszerint „az állami gondozásba vételt csak abban az esetben mondjuk ki, ha tartásra kötelees hozzátartozói nincsenek és nem képesek gyermekeik eltartásáról gondoskodni”. A produktív munkában való részvétel fontossága mind a bizottság, mind pedig a megye álláspontjában egyértelmű. A cigányság integrálódása a szocialista társadalomba csakis a munkavégzésen keresztül történhetett. A levélváltásból az is kiderül, hogy munkalehetőség biztosítása azonban a megyében az ötvenes évek elején nem volt könnyű feladat. Nemcsak a helyi próbálkozások sikertelensége, hanem az új, produktív munkát középpontba állító szociálpolitika, és ezen belül a megváltozott gyermekvédelmi gyakorlat is elősegítette a cigányellenesség továbbélését.

Az 1954 után gondozásba vett cigány gyermekek anyagai és a tanácsok gyermekvédelmi feladatai kapcsán született beszámolók és jelentések szintén alátámasztják, hogy a megváltozott gyermekvédelmi rendelkezések mentén a cigányok munkakerülésével kapcsolatosan élő előítéletek a gyakorlatra is rányomták bélyegüket. Nemcsak a belügyminisztériumi és a rendőrségi munkát, hanem a szociális területen dolgozók munkáját is befolyásolta a cigányellenesség az ötvenes évek elején (Purcsi 2001). Ennek egyik megnyilvánulása volt a cigányok munkába állítása kapcsán a munkára nevelés hangoztatása. Szabolcs-Szatmár megye végrehajtó bizottsága (vb) az 1951 februárjában tartott ülésén a „cigánykérdés rendezése” tárgyában a gyermekek iskoláztatását és a felnőttek munkába állítását tartotta a legfontosabb feladatnak (SZSZBML, XXIII. 2. 5/1951). Az utóbbira vonatkozóan a „cigányság lehetetlen életkörülményeinek” okát a vb abban látta, hogy „megszokták a munka nélküli, kolduló és vándorló életmódot”. A helyi lehetőségeket felmérve igyekezett a megye a Munkaerő-tartalé-

15 A községi illetőség a polgári korszak közigazgatásának alapvető része volt. Az 1871. évi XVIII. tc. és az 1886. évi XXII. tc. (mely 1948-ig volt érvényben) a községek feladatává tette a kötelékükbe tartozó szegények gondozását és segélyezését. Ez a gyakorlatban sok szegény és munkakerülőnek tartott kitoloncolásához vezetett, mivel a községek igyekeztek tőlük megszabadulni és őket illetőségi helyükre visszaküldeni (Pomogyi 2001: 21 és 82).

16 „A cigánykérdés végleges megoldása” kifejezés a nemzetiszocialista szóhasználat továbbélését jelzi. „A cigánykérdés megoldása” témájában a háború alatt és azt követően 1947 és 1948 közt is folyt már Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében országos figyelmet kapott vita, melyben a minden cigány gyermek állami gondozásba vételétől a cigányok internálásáig sokféle vélemény elhangzott. Lásd többek közt: Népegészségügy 1943 (24); 1947 (36); 1948 (1–2); 1948 (5–6).

kok Hivatalán túlmenően is munkalehetőséget biztosítani a roma származású lakosoknak.¹⁷ Ugyanakkor a munkába állítás minduntalan összefonódott a munkára nevelés, illetve „a cigányok átnevelése” kérdésével. A megye szociálpolitikai feladatait tárgyaló 1953. márciusi vb-ülés jegyzőkönyve szerint például „igen fontos [volt] a cigányok munkára nevelése” (SZSZBML, XXIII. 2. 4/1953). A vb szociálpolitikai célként fogalmazta meg, hogy „tovább kell fokozni a munkaképesek munkára nevelését és munkába vonását”.

A munkakerüléssel kapcsolatos előítélet a faji alapú megkülönböztetés olyan formája volt, amely erősen megkérdőjelezte az elképzelt „átnevelés” lehetőségét, ugyanis azt a cigányság veleszületett tulajdonságának tartotta. A tanácsi döntéshozók és a cigányokkal napi kapcsolatban levő egészségügyi és szociális területen dolgozó szakemberek közt elfogadott nézet volt, hogy „a cigányság” eredete szerint „valamilyen keleti faj”, és „letelepítésükkel és munkára való szorításukkal” a korábbi történeti korok próbálkozásai sikertelenségbe torkolltak (SZSZBML, XXIII. 2. 4/1953).¹⁸ Ennek magyarázatául csak részben szolgált a szocialista rendszert megelőző rendszerek nem megfelelő szociálpolitikája. Fontos hányadát képezte azonban a „faj” leírásának a „keleti” mivolta is. Amikor a Szabolcs-Szatmár Megyei VB a cigánykérdést 1955-ben ismét napirendre tűzte, a becsatolt jelentés részletes leírást is tartalmazott eredetükre és történetükre vonatkozóan (SZSZBML, XXIII. 2.05–2/1955 Tük). Ezek szerint:

A cigányságnál két fajtát különböztethetünk meg. Az egyik fajta az, amely saját nyelvét beszéli, egyénisége teljesen keleti, tünnyebb, nem agresszív, és csak egymás között házasodik. Fizikai munkát nem szereti, inkább kupeckodással foglalkozik. A másik fajtája a cigányságnak a kevert vérűek. Ez a fajta már nem él olyan elzárkózott életet, fizikai munkát is vállal, de ebből is a könnyebb természetűt igyekeznek végezni.

Ez az orientalista elemeket tartalmazó meghatározás a „cigányságot” a munkakerülés mértéke szerint osztályozta. Azokat tartotta munkára hajlamosabbnak, akik már a nem cigány lakossággal keveredtek. A nyelvezetében és gondolatában is a rasszizmus és a fajbiológia elemeit hordozó szöveg az akkor még közelmúltnak számító, a cigányholokausztba torkolló faji alapú politika gondolatvilágának egyértelmű továbbélését tükrözi. Nem véletlen, hogy ez a cigányellenesség az 1954 utáni gyermekvédelmi gyakorlatban is tetten érhető.

A produktív munka fontossága köré épülő új gyermekvédelmi szabályozás, mely az anyákra nézve is elvárásaként fogalmazta meg a munkavállalást, a fenti cigányellenességgel párosulva azt eredményezte, hogy az esetkezelők a cigány anyák körében tapasztalt keresőfoglalkozás hiányát esetenként cigányságukkal magyarázták. A községi tanács szociálpolitikai állandó bizottsága a helyi védőnő és az Egészségvédelmi Kör jelzése alapján kezdeményezte egy csecsemő állami gondozásba vételét 1955-ben Szabolcs-Szatmár megyében. A két hónapos csecsemő felvételét a védőnő „anyatej hiánya és rossz szociális körülményei

17 Többek között a cigányok által hagyományosan űzött mesterségek (kosárfonás, gyékényfeldolgozás, vályogvetés) támogatásán keresztül: például építővállalaton belül vályogvető és téglaegető részleg vagy mezőgazdasági szövetkezetek létrehozásával, illetve a hulladék- (rongy, toll stb.) gyűjtő vállalatoknál cigányok alkalmazásával.

18 Ez nem jelenti azt, hogy ezzel minden szakember vagy döntéshozó teljes mértékben egyetértett. Gyakran hangzott el a vb ülésein tiltakozó hozzászólás a „cigányság helyzetéről” szóló jelentések, beszámolók tárgyalása során, mely helytelenítette a cigányok „barna bőrűnek” nevezését, illetve számosan felhívták a figyelmet arra, hogy sok vállalat – köztük mezőgazdasági üzemek, tsz-ek is – visszautasítja a cigány származású munkára jelentkezőket.

miatt” kérte, tartva a „nyári hasmenéses szezonban” a csecsemő megbetegedésétől. A szociálpolitikai állandó bizottság, indoklásában tovább értelmezve a helyzetet, így fogalmazott: „A gyermek anyja, mivel cigányok, kereseti viszonyban nem állnak. A szülei napszámából és csupán alkalmi munkából él, és így a gyermeknek a gondozása és táplálkozása nincs biztosítva” (Nyíregyházi Tegyesz, 2536/1955). A nyelvtanilag hibás mondatok csak világosabbá teszik, hogy a bizottság nemcsak az apa, hanem az anya „kereseti viszonyának” hiányát is rosszallja. Ezt a szülők, és kimondottan is az anya személyes hibájának, és ezen túlmenően is „cigánysága” következményének tartotta.

Összegzés

A szociálpolitika ötvenes évek eleji átalakulása a gyermekvédelem szabályrendszerének változását is magával hozta. Ennek egyik jelentős lépése volt 1953–1954 közt a gondozásba vétel feltételeinek újjáalakítása. A megváltozott rendelkezések folytán a háború alatti és az azt követő években tágabb értelmezést nyert „rászorultság” elve a munkaképtelenségre szűkülte le. Az új rendelkezések azon a feltételezésen alapultak, hogy az utolérő fejlődés gyors iparosítása következtében a produktív munkában való részvétel mindenki számára biztosított. Ennek következtében a munkanélküliség az egyén személyes hibája lett, és a fizetett munkába állás elvárásá és erkölcsi kötelességgé emelkedett. Az 1949–1956 közti gyermekvédelem gyakorlatán keresztül azt vizsgáltam, milyen társadalmi nemi és etnikai vetületei voltak ennek a változásnak. Az állami gondozásba vett gyermekek anyaga rámutat a gyermekvédelem megnövekedett szerepére a kora ötvenes évek Magyarországon. A nők nagyarányú munkába állításával párhuzamosan nem nyílt megfelelő számú és eloszlású gyermekgondozási intézmény az országban. Az állami gyermekvédelem 19–20. század fordulójára visszamenő múltja és 20. század első felében kiépült intézményrendszere következtében be tudott lépni – illetve kénytelen volt belépni – ennek a hiánynak és a produktív és reprodukív munka közti feszültségnek az enyhítésébe. A tanácsi esetkezelők számtalan esetben utaltak be anyagi rászorultság okán gyermekeket állami gondozásba olyan szülők – köztük főként egyedülálló anyák – megsegítésére, akik a munkába állás és gyermeknevelés kettős elvárásának nem tudtak megfelelni. A negyvenes évek végén és az ötvenes évek legelején ezen a lehetőségen keresztül a gyermekvédelem roma és nem roma származású családokat és anyákat egyaránt támogatott.

Az 1954 után gondozásba vett gyermekek anyaga egyrészt rávilágít arra, hogy a megváltozott rendelkezések büntették a keresőmunkával nem rendelkezőket, nem utolsósorban a nőket is. Másrészt a produktív munka megnövekedett fontosságát tükröző rendelkezések folytán a gyermekvédelmi gyakorlatban megerősödtek a cigányság és köztük a cigány származású anyák munkakerülésével kapcsolatos előítéletek. A cigányellenesség a szociálpolitika helyi szintű döntéseit és a szakemberek napi gyakorlatát is befolyásolta. A cigányságot a munkakerülésen keresztül meghatározó és annak mértéke szerint osztályozó gondolkör szorosan kapcsolódik a faji alapú megkülönböztetés politikájához. Ennek a gondolkörnek az államszocializmus alatt a szociális szférán belüli továbbélését a gyermekvédelem gyakorlata bizonyítja.

Források

- Belügyi Közlöny (BK)
Budapest Főváros Önkormányzatának Módszertani Gyermekvédelmi Szakszolgálatának irattára (Fővárosi Tegyesz)
Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Gyermekvédő Intézet és Otthon irattára (Szolnoki Tegyesz)
Magyarországi Rendeletkötet Tára (MRT)
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML)
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Területi Gyermekvédelmi Központja irattára (Nyíregyházi Tegyesz)
Tanácsok Közlönye (TK)
Törvények és Rendeletkötet Hivatalos Gyűjteménye (TRHGY)

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf és Harcsa István (1999): Long-term Modernization of Hungarian Society. In *A Society Transformed. Hungary in Time-Space Perspective*. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György (szerk.). Budapest: CEU Press, 21–49.
- Apor Péter (2009): Cigányok tere. Kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító elemzésére, 1945–1961. *Aetas* 24(2): 69–86. Interneten: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_069-086.pdf.
- Bicskei Éva (2006): Our Greatest Treasure, the Child. The Politics of Child Care in Hungary, 1945–1956. *Social Politics* 13(2): 151–187.
- Ferge Zsuzsa (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető.
- Gaál Ibolya (2007): *A közigazgatás feladatkörébe utalt gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár Vármegyében (1867–1950)*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Haney, Lynne (2002): *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley: University of California Press.
- KSH (1952): *Egészségügyi és kultúrstatistikai jelentés*. Budapest: KSH.
- KSH (1951): *Szociális intézmények, 1950. évi adatok. A KSH jelentése*. Budapest: KSH.
- KSH (1956): *Gyermekvédelem 1955. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) jelentése*. Budapest: KSH.
- Nagy Pál (2010): „Ugyanolyanok, mint mindenki más ember”. *Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961)*. Nyíregyháza – Gödöllő: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár és Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar.
- Oktatásügyi Minisztérium (1954): *III. sz. statisztikai tájékoztató az általános iskolák, gyermekotthonok, gyermekvédő otthonok 1953–1954. tanévvégi helyzetéről*. Budapest: Oktatásügyi Minisztérium Terv és Pénzügyi Főosztály Statisztikai Osztálya.
- Palasik Mária (2005): A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Palasik Mária és Sipos Balázs (szerk.). Budapest: Napvilág, 78–100.
- Pomogyi László (2001): *Szegényügy és közéleti illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest: Osiris, Századvég.
- Purcsi Barna Gyula (2001): Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő* 6(6): 26–37. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/01/06/04purcsi.htm>.
- Romsics Ignác (1999): *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest: Osiris.
- Zimmermann, Susan (1995): A szabad munkaerő nyomában. „Utolérő fejlődés” és női munka Magyarországon. *Eszmélet* (25): 166–183.
- Zimmermann, Susan (2010): Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia* 4: 1–24.